

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2026; 1(65): 281-283

© 2026 NJHSR

www.sanskritarticle.com

चन्दन पाण्डेय

शोधच्छात्र,

श्री लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय संस्कृत-

विश्वविद्यालय, नई दिल्ली

शोध निर्देशक

डॉ अशोक थपलियाल

श्री लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय संस्कृत-

विश्वविद्यालय, नई दिल्ली

वास्तुशास्त्र-दृष्ट्या देहलीनगरस्य चिन्तनम्

चन्दन पाण्डेय, डॉ अशोक थपलियाल

भारतीयवास्तुशास्त्रं प्राचीनज्ञानस्य अद्भुतं स्वरूपं प्रस्तौति। एतच्छास्त्रं भूमेः चयनं, स्थानस्य योजनां, निर्माणस्य व्यवस्थीकरणं तथा च तत्र निवासिनां जनानां सुखमयजीवनं सुनिश्चितं करोति। भारतीयवास्तुशास्त्रस्य मूलानि वेदेषु प्रतिष्ठितानि सन्ति। विशेषतः अथर्ववेदे यजुर्वेदे च वास्तुशास्त्रस्य मूलतत्त्वानि प्राप्यन्ते।

वास्तुशास्त्रस्य आधारभूतं तत्त्वं पञ्चमहाभूतानां (आकाश-वायु-अग्नि-जल-पृथिवीनां) समन्वयः तथा तेषां सन्तुलनस्थापनम् अस्ति। वास्तुशास्त्रं व्यक्तेः शरीरस्य भावेषु प्रकृतिसायुज्यं स्थापयति। यस्यां भूमौ वास्तूनि निर्मायन्ते, तस्याः भूमेः प्रकृतिः, दिशासंस्थानं, जलप्रवाहः, वातावरणं च तत्त्वतः परीक्ष्यते।

भारतीयवास्तुशास्त्रे भूमेः स्थानं चतुर्भिः मुख्यदिशाभिः तथा चतुर्भिः विदिशाभिः (उपदिशाभिः) च सम्बद्धं वर्तते। प्रत्येकं दिशायाः विशेषं महत्त्वं वर्णितं दृश्यते। उदाहरणतः आग्नेयदिशा अग्निसम्बन्धि-कार्येभ्यः उपयुक्ता, पश्चिमदिशा स्थैर्यार्थं, उत्तरदिशा च वित्तवृद्धयर्थं मन्यते।

वास्तुशास्त्रे निर्माणस्य आरम्भे भूमिचयनं महत्त्वपूर्णं मन्यते।¹ भूमेः प्रकृतिः, आकारः, जलस्य सन्निकर्षः च यथावत् परीक्ष्यन्ते। तदनन्तरं भूमेः भूगर्भीयसंरचना, जलप्रवाहः, वायुसंचारः च निर्दिश्यन्ते।² वास्तुशास्त्रे भूमिपूजनम् अनिवार्यं वर्तते, येन भूमेः पवित्रता तथा तस्य उपयोगस्य अनुमतिः च प्राप्यते।

गृहस्य योजना वास्तुशास्त्रे विशेषतया परिगण्यते। मुख्यद्वारस्य स्थानं, गृहकक्षाणां व्यवस्था, देवमन्दिरस्य स्थानं, उद्यानक्षेत्रं च सम्यक् नियोजितं भवति। गृहस्य मुख्यद्वारं शुभदिशायां स्थाप्यते, यत्र प्राणवायोः स्वाभाविकप्रवाहः सम्भवति। शयन-भोजन-अध्ययनकक्षाणां योजनायां दिशानुसारम् उपयोगः सुनिश्चितः कर्तव्यः।

भारतीयवास्तुशास्त्रे प्रकृतिसंरक्षणं पर्यावरणीयसन्तुलनञ्च तत्त्वतः निर्दिष्टं दृश्यते। वृक्षाणां रोपणं, जलाशयानां रक्षणं, सूर्यप्रकाशस्य उपयोगः, वायुसञ्चरणस्य सुस्थितिः च तत्र वर्णिताः सन्ति। भवननिर्माणे प्राकृतिकसाधनानां पर्यावरणसौहार्दपूर्णः उपयोगः तत्र प्रधानं मन्यते।³

वास्तुशास्त्रस्य तत्त्वानि न केवलं गृहनिर्माणे प्रयुज्यन्ते, अपितु नगरयोजनायां, देवालयनिर्माणे, व्यापारिकर्येषु च उपयुक्तानि भवन्ति। प्राचीनभारतीयनगराणां योजना वास्तुशास्त्रस्य सिद्धान्तानुसारं सम्पादिता आसीत्। उदाहरणार्थं, हस्तिनापुरम्, अयोध्या, द्वारका, तक्षशिला चैत्यादीनि नगराणि स्थापत्यकौशलस्य उत्कृष्टं निदर्शनं (उदाहरणं) प्रकटयन्ति।

वास्तुशास्त्रस्य आध्यात्मिकदृष्टिकोणोऽपि महत्त्वपूर्णः। एतच्छास्त्रं वास्तुनिर्माणं न केवलं भौतिकसुखाय, अपितु आध्यात्मिकशान्तये अपि सुनिश्चितं करोति। देवालयेषु दिशानुसारं देवमूर्तेः स्थापना, प्राकारनिर्माणं, गर्भगृहस्य योजना च तत्र निर्दिष्टा दृश्यते।

Correspondence:

चन्दन पाण्डेय

शोधच्छात्र,

श्री लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय संस्कृत-

विश्वविद्यालय, नई दिल्ली

भारतीयवास्तुशास्त्रे विविधाः ग्रन्थाः लिखिताः सन्ति, यथा- 'मनुस्मृतिः', 'मयमतम्', 'विश्वकर्मप्रकाशः', 'समराङ्गणसूत्रधारः' इत्यादयः। एतेषु ग्रन्थेषु वास्तुशास्त्रस्य सिद्धान्ताः, प्रक्रियाः, तत्त्वानि च विस्तरेण वर्णितानि सन्ति।

आधुनिककाले अपि भारतीयवास्तुशास्त्रं सम्पूर्णविश्वे मान्यं प्रचलितं च वर्तते। वास्तुकलायाः प्राचीनसिद्धान्ताः पर्यावरणीयचेतनां, प्राकृतिकस्रोतसाम् उपयोगं, स्वस्थजीवनशैलीं च संवर्धयन्ति। भारतीयवास्तुशास्त्रं न केवलं शास्त्रम्, अपितु जीवनदर्शनमपि अस्ति इति अस्मिन् सन्दर्भे स्पष्टं भवति।

वास्तुशास्त्रस्य परिप्रेक्ष्ये देहलीनगरस्य विचारः एकः अत्यन्तं गम्भीरः विषयः अस्ति। भारतीयं वास्तुशास्त्रं न केवलं भवननिर्माणस्य अथवा नगरयोजनायाः तन्त्रं भवति, अपितु तत् मानवीयजीवनस्य समग्रं दर्शनं स्पष्टीकरोति। अत्र देहलीनगरस्य वास्तुशास्त्रीयदृष्ट्या अध्ययनं कर्तुं प्रयतते।

प्रथमतः, देहलीनगरस्य इतिहासम् अवलोक्य तस्य स्थापनायाः मूलभूतं सन्दर्भं च गृहीत्वा ज्ञातुं शक्यते यत् अस्य अस्तित्वं प्राचीनकालतः वर्तते। मौर्यकालीनं वास्तुशास्त्रं यदि परीक्ष्यते, तर्हि तत्र स्पष्टं दृश्यते यत् नगरेषु वास्तुविधानं सुसंगठितम् आसीत्। कौटिलीय-अर्थशास्त्रेऽपि⁴ नगरयोजनायाः सिद्धान्ताः निर्दिष्टाः सन्ति। तदनुसारं, नगरस्य केन्द्रं राजगृहं भवेत्, ततः चतुर्दिक्षु मार्गाः सम्पर्काय स्युः।

देहल्याः वर्तमानं स्थापत्यं यदि परीक्ष्यते, तदा तत्र प्राचीन-नवीन-स्थापत्ययोः अद्वितीयः समन्वयः दृश्यते। 'लुट्येन्स्' महोदयेन निर्मितं नवदेहलीजलं वास्तुशास्त्रस्य पाश्चात्यतन्त्रे आधारितम् आसीत्, परन्तु तत्र भारतीयपरम्परायाः छाया अपि दृश्यते। उदाहरणार्थं, राष्ट्रपतिभवनस्य स्थापत्ये भारतीय-स्थापत्यदर्शनं मूलतत्त्वरूपेण समाहितं दृश्यते।

प्राचीनभारतीयं वास्तुशास्त्रं पञ्चमहाभूतानां सिद्धान्तेषु आधारितमस्ति। यथा - पृथिवी, जलं, अग्निः, वायुः, आकाशः च। एतानि पञ्चमहाभूतानि नगरयोजनायां तथा भवननिर्माणस्य सम्यक् व्यवस्थायाम् उपयुज्यन्ते। देहलीनगरस्य क्षेत्रफलं, तस्य भूमे आकृतिः, तथा यमुनानद्याः सामीप्यम् इत्यादिकं विचार्य, तत्र वास्तुशास्त्रस्य सिद्धान्ताः कियन्तः प्रयुक्ताः इति परीक्षितुं शक्यते।

अर्थशास्त्रस्य⁵ निर्देशानुसारं नदीसमीपे नगरं स्थापयेत् इति निर्देशः प्राचीनकालीनं वास्तुशास्त्रं विशदं करोति। देहल्याः प्राचीनं क्षेत्रं, यथा पुराणदुर्गं (पुरानाकिला) तथा महारौली-क्षेत्रम्, एतद्विषये सुस्पष्टं दृष्टिं ददाति। एतेषु क्षेत्रेषु वास्तुशास्त्रं परिपूर्णतया पालितम् अस्ति, यत्र जलप्रवाहस्य उचितं प्रबन्धनं तथा वायुवेगस्य सन्तुलनं च दृष्टिगोचरं भवति।

देहलीनगरस्य विभाजनं यथार्थं वास्तुशास्त्रीयं दृष्टिकोणम् अनुसृत्य कृतं दृश्यते। नवीनं तथा पुरातनं क्षेत्रं योजनायाः उदाहरणं भवति। नवीनदेहल्याः क्षेत्रे चतुर्भुजाकार-मार्गसंरचना तथा वृत्ताकाराः चतुष्पथाः दर्शयन्ति यत् उभयोः अपि वास्तुशास्त्रदृष्ट्या महत्त्वं विद्यते। "मयमतम्"⁶ ग्रन्थे उल्लिखितं यत् नगरस्य केन्द्रभागे उच्चतमं भवनं स्थापनीयम्, तदनुसारं भारतसंसद्-भवनस्य निर्मितिः अपि वर्तते।

नगरीयस्थितौ जलसञ्चयः प्रमुखो विषयोऽस्ति। प्राचीनं देहलीक्षेत्रं, विशेषतः महारौली तथा हौजखास-क्षेत्रं, जलसञ्चयस्य दृष्ट्या आदर्श स्थितिम् आवहति। तत्र जलाशयाः निर्मिताः आसन्, यैः जलप्रवाहः सन्तुलितं भवति। वास्तुशास्त्रस्य सिद्धान्तेषु जलस्य उचितं व्यवस्थापनम् अत्यावश्यकं निर्दिष्टम्।⁷

वास्तुशास्त्रे दिशाबलस्य अपि विशेषं महत्त्वम् अस्ति। तत्र, ईशानदिशि जलस्य स्थानं तथा अग्निकोणे अग्निकर्मणः प्रयोगः इत्यादयः निर्देशाः सन्ति। देहल्यां भवननिर्माणे एते विचाराः अंशतः पालिताः दृश्यन्ते। तथापि, आधुनिकपरिस्थित्यनुसारं कतिपयेषु स्थलेषु इदं सन्तुलनं बाधितः अपि भवति।

देहलीनगरस्य वास्तुशास्त्रीयं विचारं विना भारतस्य राजधान्याः महत्त्वं स्पष्टं न भवेत्। इदं नगरं केवलं राजनीतिकं केन्द्रं नास्ति, अपितु सांस्कृतिकम् ऐतिहासिकं च केन्द्रं वर्तते। अत्र प्राचीनं वास्तुशास्त्रं नवीनं स्थापत्यं च सम्यक् समन्वितं दृश्यते।

उपर्युक्तविवेचनेन ज्ञायते यत् वास्तुशास्त्रं भारतीयपरम्परायाः एकम् अत्यन्तं प्राचीनं शास्त्रं वर्तते, यत् वास्तूनां निर्माणे नियमान् प्रबन्धांश्च निर्दिशति। एतच्छास्त्रं न केवलं गृहाणाम् अपितु सम्पूर्णनगरस्य नियोजनस्य सिद्धान्तान् अपि वर्णयति। देहलीनगरस्य निर्माणे वास्तुशास्त्रं कथं प्रयोगार्हं स्यात् इति विषये चिन्तनं करणीयम्। वास्तुशास्त्रस्य प्रमुखं तत्त्वं भूस्थलस्य परीक्षणम् अस्ति। यथा मयमतं प्रदर्शयति — "भूमेः प्रकृतिं विज्ञाय क्षेत्रविन्यासमाचरेत्"⁸

देहलीनगरस्य सन्दर्भे 8 परीक्षणं करणीयं, यथा यमुनानद्याः समीपस्थं स्थलमपि उचितं भवेत्। अयं नदीसमीपस्थः प्रदेशः जलप्रदायं, नद्युत्थाननियन्त्रणं, शुद्धां वायुव्यवस्थां च निर्वहति।

नगरस्य विन्यासे प्रवेशद्वाराणां स्थितिः विशेषतया निर्णया। वास्तुशास्त्रे निर्दिश्यते — "ईशानदिशि द्वारं सर्वदा शुभम्"⁹ अतः देहल्याः मुख्यप्रवेशद्वारम् उत्तर-पूर्वदिशि स्थापितमस्ति। एतन्न केवलं शुभं किन्तु प्राकृतिकवायुव्याप्तिम् अपि सुनिश्चितं कुर्यात्।

देहलीनगरस्य केन्द्रभागः सम्यक् नियोजनीयः। वास्तुशास्त्रे "ब्रह्मस्थलं नगरस्य जीवनम्"¹⁰ इति वाक्यम् अस्ति। केन्द्रे एकं विस्तृतम् उद्यानं स्थापनीयं यत्र जनाः विश्रान्तिं प्राप्तुं समागच्छेयुः। एतादृशं ब्रह्मस्थलं नगरस्य वायुप्रवाहं तापमाननियन्त्रणञ्च सन्तुलयेत्।

नद्याः समीपे नगरनिर्माणे यत्र नद्युत्थानं (बाढः) सम्भाव्यं, तत्र भूविन्यासः सप्तभूमिकः (ऊर्ध्वगामी) कर्तव्यः। अपि च, जलाशयाः पर्याप्तमात्रायाम् उपलभ्येरन्। वास्तुशास्त्रं जलाशयानां स्थापत्ये

निर्दिशति — "आपस्तत्त्वं सर्वं पावनं जीवनस्य आधारश्च।"¹¹ देहलीनगरस्य योजनायां जलाशयाः योजनया (नियोजितरूपेण) स्थापनीयाः यथा भविष्ये जलसङ्कटं न स्यात्। साङ्केतिकसङ्गमस्थानानि विशेषतया नियोजनीयानि। वास्तुशास्त्रे उक्तम् — "यत्र मार्गाः चत्वारश्च सञ्जायन्ते तत्र शुभं विहारं कुर्यात्।"¹² अतः मुख्यसङ्गमस्थानेषु सम्यक् परिसरतः वाणिज्य-विभागाः, खाद्यविक्रयकेन्द्राणि च स्थापनीयानि।

वास्तुशास्त्रं नगरस्य ध्वनिप्रदूषणं वायुप्रदूषणञ्च निवारयितुं विशेषतया निर्दिशति। "वनस्पतयः प्राणदायिनः"¹³ इति मानसारस्य मतम्। अतः देहलीनगरस्य समस्तप्रान्तेषु पर्याप्तं वृक्षारोपणं करणीयं यथा शुद्धवायुप्रवाहः सम्भवेत्।

देहलीनगरस्य वास्तुशास्त्रीयविचारं कृत्वा आवश्यकं यत् प्राचीनभारतस्य नगरविन्यासमनुसृत्य भविष्यस्य आवश्यकताः अपि चिन्तनीयाः। केवलं भवननिर्माणं नैव, अपितु पर्यावरणसंरक्षणं, सामाजिकसमन्वयः, आर्थिकविकासश्च अपि समानरूपेण महत्त्वपूर्णाः सन्ति।

अतः देहलीनगरं भारतदेशस्य प्राचीनं राजधानीनगरं वर्तते। अत्र प्राचीनकालादेव अनेकाः वास्तुशास्त्रीयाः चिन्तनपरम्पराः सन्ति। देहलीनगरस्य क्षेत्रं, भवनसंरचना, जलव्यवस्था, मार्गरचना च वास्तुशास्त्रदृष्ट्या अतिविशिष्टा निर्णीता अस्ति। महाभारत-कालमारभ्य मुगलकालपर्यन्तं देहल्याः वास्तुशास्त्रं सततं परिवर्तनं प्राप्य वर्तमानं स्वरूपं प्राप्तवत्।

प्रथमतः, वास्तुशास्त्रे भूमेः महत्त्वं विशेषतया प्रकाशयते। देहलीनगरं यमुनानद्याः कूले स्थितमस्ति। यमुनानदी वास्तुशास्त्रीयदृष्ट्या जलस्रोतोरूपेण वरा (श्रेष्ठा) मन्यते। जलं भूमेः जीवनस्य स्रोतं वर्धयति, अतः देहलीनगरस्य स्थापना अनेन सिद्धान्तेन सह समतुल्या भवति। तथैव, वास्तुशास्त्रे नदीसंनिकृष्टा भूमिः शुभा प्रोक्ता, अतः देहलीनगरं सर्वदा समृद्धिं प्राप्नोति।

नगरस्य योजनायां वास्तुशास्त्रीयतत्त्वानां प्रयोगः स्पष्टं दृश्यते। रक्तदुर्ग (लालकिला), कुतुबमीनारः इत्यादीनि प्रसिद्धानि स्थापत्यानि वास्तुशास्त्रीयनियमानुसारं निर्मितानि सन्ति। उदाहरणतया, रक्तदुर्गस्य निर्माणम् आयताकारेण रूपेण कृतमस्ति। वास्तुशास्त्रे आयताकारं रूपं स्थायित्वस्य सन्तुलनस्य च प्रतीकं भवति। अत्र जलप्रवाहस्य सुचारुयोजना कृता अस्ति, या वास्तुशास्त्रे आवश्यकी मन्यते।

देहलीनगरस्य वास्तुशास्त्रीयगुणेषु मुख्यं तत्त्वं विशिष्टा जलव्यवस्था अस्ति। पुरातनकाले हौजखास-राजघाट-तालकटोरा-सदृशाः जलाशयाः यथास्थानं निर्मिताः आसन्। अत्र प्राचीनकालीना जलसञ्चयप्रणालिका अतीव उपयोगिनी आसीत्। वास्तुशास्त्रानुसारं जलस्रोतसः समीपे नगरं न केवलं धार्मिकदृष्ट्या, अपितु आर्थिकसम्पन्नतायै अपि सहायकं भवति।

मार्गरचनायां वास्तुशास्त्रं प्रमुखं स्थानं भजते। चाणक्यः अपि मार्गनियोजनस्य महत्त्वं प्रकाशयति। देहलीनगरस्य पुरातनकालीनाः मार्गाः सूर्य-चन्द्र-नक्षत्रगतीः आधारं कृत्वा निर्मिताः। मार्गाः मुख्यतः उत्तर-दक्षिणदिशाम् अनुलक्ष्य केन्द्रिताः सन्ति, यत् वास्तुशास्त्रीय-दृष्ट्या शुभं कथ्यते। इदं नियोजनं नगरवासिनां सुव्यवस्थितं जीवनं समृद्धिं च ददाति।

देहलीनगरस्य वास्तुशास्त्रीयपरम्परायां धार्मिकवास्तूनाम् अपि अतीव महत्त्वं वर्तते। अक्षरधाम-मन्दिरस्य योजना, गुरुद्वार-बाङ्गलासाहिब-इत्यस्य स्थापत्यञ्च वास्तुशास्त्रीयदृष्ट्या आदर्शानि दृष्टान्तानि सन्ति। एतेषु स्थापत्येषु पञ्चमहाभूतानां सन्तुलनं, दिशानां विचारः, सूर्यप्रकाशस्य प्रवेशश्च विशेषतया दरीदृश्यते। देहलीनगरं प्राचीनकालात् आधुनिककालपर्यन्तं वास्तुशास्त्रस्य अनुवृत्तिं प्राप्य विकसितं जातम्। ब्रिटिशकालीनेषु स्थापत्येषु राजपथः, राष्ट्रपतिभवनं, संसदभवनञ्च वास्तुशास्त्रीयदृष्ट्या निर्मितानि सन्ति। अत्र दिशानुसारि-निर्माणं, वायुप्रवाहः, जलप्रबन्धनं च विशेषतया विचारितम्। अद्यतनकाले अपि देहलीनगरस्य योजनायां वास्तुशास्त्रीयतत्त्वानां महत्त्वं यथावत् वर्तते। मेट्रो-रेल-संरचना, सेतुबन्धाः, सङ्केतविहीन-सञ्चारव्यवस्था इत्यादीनि योजनानि वास्तुशास्त्रीयनियमानुसारं निर्मितानि भवन्ति। वास्तुशास्त्रं केवलं भवननिर्माणे न, अपितु सम्पूर्णनगरनियोजने अपि उपयोगी अस्ति। अन्ततः, देहलीनगरं वास्तुशास्त्रदृष्ट्या भारतस्य आदर्शभूतं नगरं वर्तते। अत्र भूमेः, जलस्य, दिशानाञ्च विचारस्य प्राचीनकालाद् अर्वाचीनकालपर्यन्तं सततप्रयोगः दृश्यते। वास्तुशास्त्रस्य नियमाः न केवलं सांस्कृतिकमूल्यानां संरक्षकाः भवन्ति, अपितु सामाजिक-आर्थिकविकासे अपि सहायकाः सन्ति। अतः देहलीनगरस्य वास्तुशास्त्रदृष्ट्या चिन्तनं भारतस्य स्थापत्यपरम्परायाः गौरवं प्रतिपादयति।

संदर्भ ग्रन्थ सूची

- 1 वास्तुशास्त्र में भूमि चयन, नवीन कुमार कृत, प्रथम अध्याय, पृ. 14
- 2 वास्तुशास्त्र में भूमि चयन, नवीन कुमार कृत, प्रथम अध्याय, पृ.36
- 3 वास्तुशास्त्र में भूमि चयन, नवीन कुमार कृत, प्रथम अध्याय, पृ. 36
- 4 कौटिलीय-अर्थशास्त्रम् २.४
- 5 कौटिलीयस्य अर्थशास्त्रे 3.1
- 6 मयमतम् ७.१३
- 7 विश्वकर्मप्रकाशः २६
- 8 मयमतम् २.१०
- 9 मानसारः. ८. १५
- 10 विश्वकर्मप्रकाशः ५.२१
- 11 मानसारः १२.३०
- 12 मयमतम् ६.१९
- 13 मानसारः ११.१४